

Activitatea elitei culturale românești transilvănene din secolul XVII ca paradigmă pentru intelectualitatea veacului următor

ANA DUMITRAN

Trebuie foarte mult curaj sau inconștiență pentru a aborda un asemenea subiect, în condițiile în care despre elita culturală românească din Transilvania secolului XVII nu știm aproape nimic, din lipsa documentelor, iar despre intelectualitatea veacului al XVIII-lea personal cunosc prea puțin pentru a-mi permite afirmații cu valoare de concluzii sau măcar de ipoteze de lucru. Voi risca, totuși, pornind de la considerentul că reorientarea politică a Transilvaniei spre centrul Europei, prin intrarea între granițele Imperiului Habsburgic, nu a presupus o transfigurare automată a societății românești, instituțiile capabile să o remodeleze devenind active abia de la mijlocul secolului al XVIII-lea. Mă refer aici la tipografie, care și-a reluat activitatea în 1747¹, la școlile Blajului, care își deschid porțile în 1754, Biserica în general intensificându-și discursul instructiv-educativ abia după recunoașterea confesiunii ortodoxe și reînființarea structurii administrative a acesteia. În tot acest răstimp cultura a rămas în continuare în seama copiștilor, a traducătorilor improvizați și mai ales pe seama unor preoți a căror pregătire profesională se restrângea la cunoștințele de scris și citit, transmiterea mesajului aculturant uzând deci din plin de zestrea de carte moștenită de la veacul al XVII-lea.

Această afirmație nu încearcă să minimalizeze frecventarea de către români a școlilor maghiare sau germane locale ori a celor din afara Transilvaniei. Numărul lor a fost, categoric, mai mare decât al alumnilor din veacul anterior, dar diferența poate fi artificial sporită de faptul că, pentru secolul al XVIII-lea, s-au păstrat mai multe matricole și, astfel, fenomenul peregrinării academice poate fi mai bine cunoscut. La nivel rural, nivelul majorității comunităților românești, frecventarea, în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, a unor asemenea școli nu a produs efecte nici mai vizibile, nici mai capabile de transformări radicale decât se întâmpla în ultimele decenii ale secolului al XVII-lea.

Am putea spune că, până la reluarea activității tipografiei și înființarea școlilor Blajului, mesajul aculturant cel mai eficace este transmis de zugravii peregrini, care multiplică și adăpostesc între pereții neînsemnatelor biserici românești arta aulică a Brâncovenilor. Efortul financiar al comanditarilor, care, pentru prima jumătate a veacului al XVIII-lea, a presupus angajarea unor artiști

¹ Pentru întreaga problematică și repertoriul cărților publicate până la 1830 vezi Gabriela Mircea, *Tipografia din Blaj în anii 1747-1830*, Alba Iulia, 2008.

de primă clasă, este astăzi forma cea mai evidentă a progresului cultural, în vreme ce fondul sonor continua să fie asigurat de lecturarea, iarăși și iarăși, a demult binecunoscutelor cazanii la duminici și sărbători și mai ales la înmormântare. Prin acest efort, elita culturală, mai înainte de a se metamorfoza într-o veritabilă intelectualitate, a câștigat în consistență, prin încorporarea unei profesii ce va cunoaște o îndelungată carieră în lumea românească transilvăneană și se va dovedi extrem de eficientă în procesul producerii de valori autentice, anume cea a zugravilor, al căror univers formațional depășea, inițial, limitele meșteșugului, încorporând valențe teologice, pedagogice adeseori, științifice chiar, prin cunoștințele referitoare la proprietățile fizice și chimice ale materialelor pe care le foloseau.

Prin această afirmație am intrat, oarecumva, în intimitatea obiectului de studiu, elita culturală românească din Transilvania secolului al XVII-lea, al cărei domeniu de activitate a fost cantonat aproape exclusiv în sfera religioasă. Spun *aproape* fiindcă există totuși o tentativă de cronică redactată de un român transilvănean, protopopol Vasile din Șcheii Brașovului², iar primele încercări de lexicografie se vor consuma tot acolo, prin eforturile lui Teodor Corbea³. Nu includem aici lexiconul caransebeșean⁴, deoarece autorul acestuia nu aparține elitei culturale românești, ci, prin studiile și preocupările sale, el se integrează îndubitabil în categoria intelectualilor, în vreme ce sintagma “elită culturală” acoperă, la modul general, doar categoria cunoscătorilor scrisului⁵, ambiguitatea formulării fiind însă deosebit de utilă efortului de a-i recupera, pentru o istorie exhaustivă a culturii, pe modeștii copişti, rămași cel mai adesea anonimi, pe alcătuitoarii traducerilor stângace și pe culegătorii de litere tipografice, dar și pe

² Autorul, preot din 1628, acoperă, în scurta sa alcătuire, anii 1392-1633. Vezi Radu Tempea, *Istoria Sfintei Besereci a Șcheilor Brașovului*, Ediție îngrijită, studiu introductiv, indice de nume, glosar, note de Octavian Șchiau și Livia Bot, Editura pentru literatură, 1969, p. 193-198.

³ Vezi Teodor Corbea, *Dictiones latinae cum valachica interpretatione*, ediție de Alin-Mihai Gherman, Cluj-Napoca, 2001.

⁴ Atribuit, pe parcursul cercetărilor, lui Mihail Halici-fiul, apoi lui Mihail Halici-tatăl, pentru ca în final, în opinia ultimului său editor, să fie considerat opera unui anonim fără legătură cu familia Halici (vezi *Dictionarium valachico-latinum. Primul dicționar al limbii române*, Studiu introductiv, ediție, indici și glosar de Gh. Chivu, Editura Academiei Române, București, 2008, p. 28, cu bibliografia anterioară. Mult prea multele rezerve, care de altfel nu impietează asupra corectitudinii afirmațiilor, nu exclud însă redactarea de către Mihail Halici-tatăl a unei opere similare, identificată în anexa testamentului fiului său sub titlul “Vocabularium paterna manu scriptum”, nedescoperită până acum sau pur și simplu pierdută.

⁵ Definiție inspirată de Gáll Ernő, *Kelet-Európai irástudók és nemzetiségű törekvések*, Budapest, 1987, *apud* Remus Câmpeanu, *Intelectualitatea română din Transilvania în veacul al XVIII-lea*, Cluj-Napoca, 1999, p. 12.

cei care improvizau versurile funebre inspirate de literatura cu rost similar, oficială însă și cu un conținut teologic autentic, ortodoxă și calvină deopotrivă.

Locul de frunte îl ocupă, desigur, editorii și traducătorii textelor sacre care au văzut în acest timp lumina tiparului, și ei rămași în cea mai mare parte anonimi. În fruntea lor, de departe se profilează silueta protopopului Ioan Zoba din Vinț, adevăratul *spiritus rector* al Bisericii românești ardelenene pentru o bună parte din cea de-a doua jumătate a secolului XVII. I-am acordat Popii Ioan o asemenea cinste nu doar în virtutea importantelor funcții pe care le-a deținut în ierarhia Mitropoliei bălgrădene, ca protopop de Vinț, epitrop al averii Mitropoliei, notar al soborului mare și, pentru o foarte scurtă perioadă, ca episcop ales, dar fără puțința de a-și intra efectiv în atribuții, ci pentru faptul, pe care îl consider de cea mai mare importanță, că este singurul cărturar român ardelean al cărui nume, atunci când i se analizează opera, poate fi asociat dacă nu cu noțiunea de originalitate, măcar cu aceea de contribuție proprie.

Această afirmație se aplică celor două colecții de predici funebre, *Sicriul de aur*, tipărită la Sebeș în 1683, și *Cazaniile la oameni morți*, imprimată la Alba Iulia în 1689. Ele constituie, în afara traducerilor din Scriptură și a impunătorului *Chiriadromion* tipărit la Alba Iulia în 1699, cea mai prețioasă moștenire pe care veacul XVII a lăsat-o veacului următor și care a și fost receptată ca atare în mediul românesc, dovada constituind-o numeroasele reproduceri manuscrise, în special după grupajul publicat în 1689, realizate chiar și atunci când alte lucrări similare fuseseră deja puse la dispoziția preoților tot mai avizi de asemenea texte.

Putem vedea în acest atașament față de cazaniile lui Ioan Zoba o neputință a unei părți a clerului de a se adapta înnoirilor și exigențelor noului discurs al celor două Biserici românești. Vedem însă și o sinceră admirație a noilor generații de cărturari, de data aceasta veritabili intelectuali, precum Petru Maior, pentru care predicile secolului al XVII-lea au fost monumente de limbă literară. Exprimarea sa e una generală, înglobând întregul repertoriu omiletic⁶, dar nu se poate să o fi făcut fără să fi luat în calcul tocmai acele texte cu care, ca om al unui veac supus rigorilor rațiunii și disciplinei, avea cele mai multe afinități.

Astfel, dacă e să vorbim de o paradigmă a secolului al XVII-lea, atunci predica funebră, în formula și structura practicate de Ioan Zoba din Vinț, reprezintă cu siguranță un model care, chiar dacă nu a generat decât propria sa multiplicare, nu a fost prin aceasta mai puțin dorit, mai puțin gustat sau mai

⁶ Vezi *Reflecții. Asupra Responsului Dumisale Rețensentului din Viena la Animadversiile asupra Rețensiei Istoriei pentru începutul Românilor în Dacia*, în Petru Maior, *Istoria pentru începutul Românilor în Dacia*, ediție de Damaschin Bojincă, Buda, 1834, p. 35.

puțin apreciat. Doar că, atunci când neamul românesc transilvănean a avut din nou cărturari capabili de o aventură intelectuală, regulile jocului se schimbaseră, modelele erau demult altele și nevoia lor de afirmare, uriașă, a trebuit să țină cont de configurația acelei lumi în care au dorit atât de mult să se integreze. Din această perspectivă, a dialogului între intelectualitatea românească ardeleană a secolului al XVIII-lea și mediul academic în care ea s-a format și cu care a purtat controverse, veacul al XVII-lea nu are nimic de oferit. Rezultatele eforturilor cărturarilor din acel timp au continuat să rămână însă vii atâta vreme cât celor care aveau nevoie de ele nu li s-a oferit altceva. Dar aceste rezultate se rezumă la traducerea Scripturii și a ritualurilor, la câteva predici și texte apocrife care, cu firava excepție a propovedaniilor lui Ioan Zoba, nu înseamnă creație literară sau științifică, pentru a putea discuta pe marginea lor ca paradigme cu o anume valență și longevitate.

Traduceri, uneori ale acelorași texte, s-au făcut și în secolul XVII și în secolul XVIII, dar diferențele de cursivitate și corectitudine țin de gradul de stăpânire a limbii din care se traducea și de dexteritatea exprimării traducătorilor. De aceea nu cred că există o paradigmă care să unească ori să diferențieze versiunea *Noului Testament* din ediția bălgrădeană de la 1648 de traducerea lui Petru Pavel Aaron sau de cea publicată la 1795 de Samuil Micu, ci doar un exercițiu care, cu cât este mai des reluat, cu atât este mai bună stăpânirea domeniului pe care îl acoperă. O reală schimbare de paradigmă se produce însă în legătură cu *Molitfelnicul*, modelul slavon urmat de traducerea publicată la Alba Iulia în 1689 fiind înlocuit cu traducerea după modelul grecesc realizată de Antim Ivireanul și preluată de Blaj în momentul editării proprii sale versiuni.

Omiletica – nu cea funebră – s-a restrâns în secolul al XVII-lea la menținerea în actualitate a unor grupaje de învățători care aveau deja o vârstă venerabilă, dar răspundeau eficient unui anume nivel de receptare și, mai ales, îi scuteau pe preoți de efortul de a alcătui ei înșiși asemenea discursuri. Asemenea predici, rostite duminică și în sărbători, ofereau un bagaj informațional minim, descriptiv, arareori moralizator. Segmentul omiletic destinat completării prohodului are și el o latură consistentă cu asemenea caracteristici, în măsura în care textele respective au o sorginte slavo-bizantină. Un pas important înainte, în sensul apropierii între orator și auditor, îl fac propovedaniile lui Ioan Zoba, care vine cu un model occidental minuțios structurat pe puncte și subpuncte, “asezonat” cu informații din afara domeniului teologic menite să dea o alură savantă, iar “specializarea” discursului în funcție de poziția socio-profesională, sexul și vârsta decedatului dă și ea un plus de firesc momentului lecturii. În măsura în care acesta a fost un model occidental, valabil încă în secolul XVIII, îl regăsim și în omiletica funebră a lui Samuil Micu sau Petru Maior, dar

paradigma este preluată mai degrabă direct din Occident decât de la protopopul din Vinț. Personalizarea discursului se accentuează și o nouă filosofie a vieții își face loc printre rânduri, îndepărtând noua generație de predici de cea a veacului anterior, deși aceasta, prin rămânerea în uz a vechilor tipărituri și prin noile reproduceri manuscrise, își etalează fățiș rostul, înregistrând, acum în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, adevăratul său moment de glorie. Spun asta pentru că, pe de o parte, imprimate în ultimii ani ai secolului al XVII-lea, și cazaniile funebre și *Chiriacodromionul* au fost de fapt utile trăitorilor veacului următor, iar, pe de altă parte, lărgindu-se grupul știutorilor de carte, lectura și audiența lor a sporit cantitativ față de vremurile anterioare.

Un gen mult gustat, a cărui generalizare trebuie să se fi produs tot în secolul XVIII, este *joltarul / jeltarul, versul la mort* sau, într-o formulare actuală, lirica funebră. La început este vorba și aici de traduceri selectate dintr-o bogată literatură în limba maghiară. Sub presiunea modelului reprezentat de arhaicul bocet și a predicii funebre propriu-zise, versificatorii înnăscuți au început să alcătuiască poezii mai lungi sau mai scurte în care tematica creștină intră adeseori într-o plăcută simbioză cu universul poeziei populare. Câteva dintre ele au avut șansa de a fi notate și, astfel, putem aprecia vechimea fenomenului cultural și aculturant pe care îl reprezintă. În ciuda razei de acoperire geografică și umană tot mai largă, acest fenomen se integrează totuși cu mare dificultate laturii culte a literaturii, cea mai mare parte a sa, prin caracterul oral și prin stil, ținând de domeniul folclorului. La acest nivel însă, veacul al XVII-lea a oferit o paradigmă ce a rămas valabilă pe alocuri până în secolul XX, constituindu-se în cea mai longevivă influență a Reformei protestante asupra românilor transilvăneni. Într-o situație similară se află întreaga categorie a poeziei religioase, recitate sau intonate pe o melodie, așa-numitele pricesne fiind, de fapt, descendente ale *Cărților de cântece* și *Psaltirilor în versuri* alcătuite în veacurile XVI și XVII.

Cum alte genuri literare practicate de românii ardeleni în secolul al XVII-lea nu sunt cunoscute, discuția este obligată să se încheie aici. În virtutea celor spuse deja, poate este mai corect să vorbim de o moștenire culturală decât de paradigme aflate în schimbare, cu atât mai mult cu cât suntem nevoiți să ne limităm la domeniul religios, în care evoluția este mai lentă și guvernată de alte impulsuri decât cultura laică.